

Е. Осербаев^{1*} , Анджан Гош²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Стратегиялық басқару, Indian Institute of Management, Индия, Калькутта қ.

*e-mail: eldos.cs@mail.ru

АЙНАЛМАЛЫ БИЛЕР МӘДЕНИ ДЕВИАЦИЯНЫҢ АЛДЫН АЛУШЫ РЕТІНДЕ

Би – діни рәсімдердің табиғи бөлігі және адамның Құдаймен қарым-қатынасының негізгі формасы, сонымен қатар ішкі сезімді білдірудің, Құдайдың бірлігін іздеудің жоғары формасы. Биде алғашқы адам планетарлық және ғарыштық ырғақтар мен процестерді қабылдады, қимыл арқылы көрсетті және білдірді. Ол табиғат күштерімен тікелей байланысқа түседі. Мәдениеттің символдық формасы ретінде би сиқырлы рәсімдермен байланысады. Айналмалы билер ұжымдық үйлесімділікке қол жеткізу және табиғат рухтарымен қарым-қатынас құралы ретінде белгілі. Көшпенділердің айналмалы билеріндегі қимылдар мен қимылдарды түсіндіру өнер ретінде және салттық би ретінде қабылданады.

Қимыл, қозғалыс, би – бұл жазу және музыка пайда болғанға дейін болған алғашқы тілдің формасы екені белгілі. Индивидуальды және тобырлық деңгейде адамзат қозғалыстың әртүрлі ішкі күйлері мен белгілерін бастан өткерді. Вербальды емес, яғни жазбаша тілді ойлап тапқан кезеңге дейін би – тарихи, мәдени кодты ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің маңызды әдісі болды. Айналмалы билер Таяу Шығыста, Шығыс және Оңтүстік Еуропада кең таралған. Қазіргі заманғы айналмалы би дәстүрлі халық билерін, негізінен еуропалық немесе шығыс елдерінен, ежелгі және қазіргі заманғы әр түрлі музыкамен синтезделіп, сахналанған билермен біріктіріледі.

Түйін сөздер: айналмалы билер, символдық форма, дәстүрлі би, мәдени девиация, көшпенділер мәдениеті.

Y. Osserbayev^{1*}, Dr. Anjan Ghosh²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²Strategic Management, Indian Institute of Management, India, Calcutta

*e-mail: eldos.cs@mail.ru

Circular dances as a way to overcome cultural deviation

Dance is a natural part of religious rituals and the main form of human communication with God, as well as the highest form of expression of inner feelings, the search for Divine Unity. In the dance, the first person accepted the planetary and cosmic rhythms and processes, showed and expressed them through movement. He comes into direct contact with the forces of nature. Dance as a symbolic form of culture is associated with magical rituals. Circular dances are known as a means of achieving collective harmony and communicating with the spirits of nature. The interpretation of movements and movements in the circular movements of nomads is perceived as an art and as a ritual dance.

It is known that movement and dance were a form of the first language that existed before the advent of writing and music. At the individual and group level, humanity has experienced various internal states and signs of movement. Until the period when non-verbal language was invented, dance was an important way of transmitting the historical, cultural code from generation to generation. Circular dances are widespread in the Middle East, Eastern and Southern Europe. Modern circular dance combines traditional folk dances, mainly from European or Eastern countries, with dances that are synthesized and staged to various ancient and modern music.

Key words: circular dances, symbolic form, traditional dance, cultural deviation, nomad culture.

Е. Осербаев^{1*}, Др. Анджан Гош²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Стратегическое управление, Indian Institute of Management, Индия, г. Калькутта

*e-mail: eldos.cs@mail.ru

Круговые танцы как способ преодоления культурной девиации

Танец является естественной частью религиозных обрядов и основной формой общения человека с Богом, а также высшей формой выражения внутреннего чувства, поиска Божественного Единства. В танце первый человек принял планетарные и космические ритмы и процессы,

показал и выразил их посредством движения. Он вступает в непосредственный контакт с силами природы. Танец как символическая форма культуры связан с магическими ритуалами. Круговые танцы известны как средство достижения коллективной гармонии и общения с духами природы. Интерпретация движений и движений в круговых движениях кочевников воспринимается как искусство и как ритуальный танец.

Известно, что движение и танец были формой первого языка, существовавшего до появления письма и музыки. На индивидуальном и групповом уровне человечество испытало различные внутренние состояния и признаки движения. До того периода, когда был изобретен невербальный язык, танец был важным способом передачи исторического, культурного кода из поколения в поколение. Круговые танцы широко распространены на Ближнем Востоке, в Восточной и Южной Европе. Современные круговые танцы объединяют традиционные народные танцы, в основном из европейских или восточных стран, с танцами, которые синтезируются и ставятся под различную музыку древности и современности.

Ключевые слова: круговые танцы, символическая форма, традиционный танец, культурная девиация, культура кочевников.

Кіріспе

Қимыл, қозғалыс, би – бұл жазу және музыка пайда болғанға дейін болған алғашқы тілдің формасы екені белгілі. Индивидуальды және тобырлық деңгейде адамзат қозғалыстың әртүрлі ішкі күйлері мен белгілерін бастан өткерді. Вербальды емес, яғни жазбаша тілді ойлап тапқан кезеңге дейін би – тарихи, мәдени кодты ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің маңызды әдісі болды.

Айналмалы би, сонымен қатар дөңгелену арқылы іске асырылатын би – бұл ритмдік аспаптар мен ән айту арқылы музыкалық сүйемелдеумен шеңберде (ашық немесе жабық формада) орындалатын би стилі. Айналмалы билер – бұл ең көне танымал би білімі және адамдар алғаш билей бастағаннан бері қоғамдық өмірдің бір бөлігі болып табылды.

Айналмалы би – көптеген мәдениеттерге ортақ белгілер: ерекше оқиғаларды, рәсімдерді атап өту, қауымдастықты нығайту және бірлікті ынталандыру үшін ежелгі дәстүрге жатады. Биді топтық тәжірибе ретінде немесе медитацияның бір бөлігі ретінде де тамашалауға болады. Айналмалы билер көптеген музыкалық стильдер мен ырғақтарға сәйкес орындалады.

Айналмалы бишілер бір-бірімен ерекше физикалық байланыста болады; байланыс қолдан қолға, саусаққа немесе иыққа жасалады. Бұл кез келген адам серіктес немесе біліктілік қажеттілігінсіз қосыла алатын би түрі саналады. Әдетте, бишілер көшбасшысының соңынан еріп, бишілердің қолын қасында ұстайды. Би жұмсақ немесе жігерлі күйде болуы мүмкін.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Айналмалы билер Таяу Шығыста, Шығыс Еуропада және Оңтүстік Еуропада кең таралған. Қазіргі заманғы айналмалы би дәстүрлі халық билерін, негізінен еуропалық немесе шығыс елдерінен, ежелгі және қазіргі заманғы әр түрлі музыкамен синтезделіп, сахналанған билермен біріктіріледі. Сондай-ақ, классикалық музыка мен заманауи әндерге арналған жаңа айналмалы билердің өсіп келе жатқан репертуары бар.

Бидің рәміздері архетиптік сипатқа ие болады, өйткені олардың мазмұнында адамның табиғатпен бірлігін білдіретін мифологиялық ұғымдар бар, онда әйел жер арқылы бейнеленсе, алерадамаспанмен бейнеленген. Бидің көмегімен адамдар табиғаттың анимациялық күштерімен, олар үшін қасиетті ата-бабалар әлемімен, рулық тотем рухымен сөйлесті. Салттық билердің символдық тілін қолдана отырып, адамдар табиғи хаосты бақылауға алуға, әлемдік тәртіпті жаңартуға және тазартуға тырысты. Бұл жағдайда адам өзін қауымдастықтан бөліспеді және әлеммен ауызша және ауызша емес қарым-қатынастың бүкіл жүйесін өзі ретінде қабылдады (Нұрланова, 1994: 48). Салттық бидің рәміздерінде оның құрылысы, анимизм идеясы, бүкіл табиғатты анимациялау сияқты заң бар екенін және сәйкесінше табиғат рухтарына бағытталған хабарды білдіретінін атап өтті.

Ежелгі адамдар әлемдегі барлық құбылыс, зат, дүние шеңберде дамиды деп сенген. Әр нәрсенің бастауы мен соңы болды, бірақ бұл полярлық ұғымдар өмірдің үздіксіз циклі-

мен байланысты. Бұл процесс күннің Жерден көрінетін қозғалысы іспеттес, күннің мұндай аллегориялық бейнелері әлі күнге дейін көптеген мәдениеттерде сақталған.

Мәдениеттің символдық формасы ретінде би табиғатқа толығымен тәуелді болған алғашқы адамның болмысында өзінің онтологиялық негізіне ие. Демек, бидің шығу тегі табиғаттың мистикалық күштерімен байланысты. Леви-Брюль миф – мистикалық байланыс арқылы құрылған деп атады. Мистикалық байланыс – бұл заттар мен құбылыстардың нақты өзара тәуелділігінің тәсілі ретінде қабылданатын және бастан кешіретін ассоциативті-психологиялық және семантикалық байланыс.

Миф – бұл әмбебап ликантропия патшалығы: бұл нәрсе ғана емес, сонымен бірге тірі тіршілік иесі; күн – біз күнде аспанда көретін от шары, бірақ сонымен бірге құнарлылық пен құрғақшылық беретін қатал Құдай. Алғашқы адам үшін бұл көріністер екі бейнені біріктірудің нәтижесі ғана емес, үлкен ерекшелікке ие болды. Осылайша, миф адам өмірінің бейнесі және дүниетаным ретінде толығымен оның әлеммен семантикалық қосарлануына негізделген. Адам психологиялық мағынаны мұндағы заттардың бастапқы қасиеттері ретінде қабылдайды, табиғат құбылыстарын тірі тұлға ретінде қарастырады және сезінеді. Анимизм, антропоморфизм, социоморфизм, мифологиялық дүниетаным дененің экспрессивті тілін қолданатын адамдардың белгілі бір хабарламамен табиғатының құдіретті күштеріне табиғи үндеуін анықтады.

Көшпелі мәдениеттің экологиялық мәнін негіздеу ретінде шеңбердің архетипі Ұлы Жібек жолы аудандарында да кең таралған (Жұмабаева, Божбанбаев, Тургенбаева, Аубакир, Жаңабаев, 2018: 523-550).

Адам қозғалыстарының символдық тілі жануарлар қозғалысының тілінен ерекшеленеді, өйткені ол шындықты бейнелеудің жоғары формасы – санамен байланысты. Тірі табиғаттағы рефлексия формаларының эволюциясы тілдік қозғалыстардың эволюциясына әкелді. Осы қозғалыс тілін қолдана отырып, жануарлар бір-біріне өмір сүру үшін қажетті ақпаратты береді, яғни, «белгі» алып жүреді. Бұл олардың биологиялық тамақтану, өзін-өзі сақтау, көбею қажеттіліктерін жүзеге асырумен байланысты. Сол сияқты, балшырынды тапқан ара ұяға оралып, «билейді» және осылайша басқа араларды азық көзіне бағыттайды. Жануарлар мен құстардың «жұптасу билерін» де мысалға келтіре аламыз. Адам – белгілі бір құбылыстарға

басқа бір нәрсенің белгісі ретінде жауап береді, бірақ бұл белгілер адамның сөйлеуінде, жазуында, өнерінде кездесетін күрделілік пен жетілуге жетпейді. Адамзат өркениеті белгілер мен белгілер жүйелерінсіз мүмкін емес, адамның ақыл-ойы белгілердің жұмыс істеуінен бөлінбейді, тіпті, ақыл-ой – белгілердің жұмыс істеуімен дәл анықталуы керек.

Белгілі бір дінге, ұлтқа, мамандыққа немесе әлеуметтік деңгейге жататынына қарамастан, біз бәріміз айналмалы бидің тілін білеміз және білеміз. Қарапайымдылық пен даналыққа қайта орала отырып, біз терең күш пен қуанышқа бөленеміз. Әуендердің өздері дұрыс қадамдарды ұсынады, ал серіктестердің қолдары кездейсоқ қателіктерге тоқтауына мүмкіндік бермейді.

Айналмалы билер Күннің аспан бойымен қозғалысын қайталайды және қасиетті жерді жауып, кіре алады және көрсете алады. Би орындалған сәтте айналасындағы затты бір мезгілде қамти отырып, оның магиялық шеңберге алып қорғайды және мән береді. Мәселен, Исламда би билеген дервиштер планеталардың өз осі мен Күн айналасындағы қозғалысына еліктейді.

Бастапқыда рәсім және би әрқашан қасиетті, қорғалатын аумақтың кеңістігін қамтыған өрнекте көрінетін айналмалы билер болды. Біз айналып өту ұғымын енгіземіз: шеңбердің орталығы болып табылатын бір нүктеде шоғырлану.

Айналып өту (латын тілінен *circum* айналасында + *ambulātus* жүру) – бұл қасиетті зат немесе пұттың айналасында қозғалу әрекеті. Ғибадатханаларды немесе құдайлардың суреттерін айналу үнділер мен буддистердің діни тәжірибесінің ажырамас бөлігі болып табылады (санскритте прадакшина деген атауға ие). Бұл әрекет христиан, иудаизм және исламда да кездеседі.

Католик шіркеуінің дін қызметшісі кейде алтарьды қадилмен фумигация жасайды. Сонымен қатар, кейбір католиктік храмдарда бұл жердің ғибадат нысанын, әдетте әулиенің жәдігерлерін немесе Исаның, Мәриямның бейнесін айналып өту дәстүрі бар. Көбінесе бұл Үшбірлікке сілтеме ретінде үш рет жасалады.

Румынияда Пасха мерекесі аяқталғанға дейін халыққа діни қызметкерлер ән айтып, шіркеуді үш рет айналып өту әдеті бар. Бұл Иса Мәсіхтің жерленуінің рәсімін білдіреді.

Таваф – исламдық қажылық рәсімдерінің бірі. Қажылық пен умра кезінде мұсылмандар Қағбаны (исламдағы ең қасиетті орын) сағат тіліне қарсы жеті рет айналып өтуі керек (На-

сыров, 2007:37-43). Аллаһқа дұға ету арқылы Қағбаның айналасында үйлесімді қозғалғанда, бір Құдайға сыйынуда сенушілердің бірлігін көрсетеді деп саналады.

Сонымен қатар, Қағба – бұл әлемдегі ең үлкен айналмалы құрылым (Хисматулин, 2008: 192). Қажылар Иудаизм мен христиандықта Ешуа кітабында исаилдіктердің Иерихонды айналып өтуі бар. Еврей сенімі Суккот мерекесінің соңында хошан Рабба кезінде айналма жолды қолданады, ал еврей қалыңдығы үйлену рәсімі кезінде күйеу жігітті айналып өтеді.

Көптеген үнді ғибадатханаларында ғибадатхананың құрылымы үнділер қауымдастығының күнделікті өмірден рухани жетілуге рухани ауысуының символизмін кезең-кезеңмен саяхаттау ретінде көрсетеді. Айналмалы амбулаториялық жолдар бар, олар арқылы ғибадат етушілер сағат тілімен қозғалады, қасиетті орынның есігінен басталып, Құдай орналасқан ішкі қасиетті орынға қарай жылжиды. Бұл өмір сүру деңгейлері арқылы Құдайдың рухани энергиясының ең қасиетті орталығына амбулаториялық залдар арқылы кірген кезде сенушілердің дене қимылдарына көшудің рухани тұжырымдамасының аудармасы болып табылады. Уақытты сақтай отырып, храмның айналасында серуендеу – үнділердің дұғасының кең таралған түрі (Аязбекова, 1999: 174). Қасиетті орынның айналасындағы тастан жасалған айналма жол Прадакшин трассасы деп аталады.

Дзен буддизмде кинхин – бұл задзен деп аталатын ұзақ отыратын медитация арасында қолданылатын серуендеу медитациясы. Тәжірибешілер бөлмені сағат тілі бағытымен жүреді, қолдарын шашуға салып, бір қолын жұдырыққа, ал екінші қолын жұдырыққа қысады немесе жабады. Жаяу медитация кезінде әр қадам әр толық дем алғаннан кейін жасалады.

Дзен буддизмінде «джундо» кез келген салттық шеңберді немесе айналымды білдіруі мүмкін. Күн сайын таңертең Тасаджарда Доши тағзым ету және хош иісті зат әкелу үшін дзендоға барар жолда төрт түрлі құрбандық үстеліне барады. Бұл дзюдо ханның бірінші соққысынан басталады және Доши үшінші соққымен дзендоға кіргенде аяқталады. Хош иісті заттар мен садақтарды қойғаннан кейін, Доши құрбандық ошағында «кентана» немесе «отыратын платформаны қарау» деп аталатын медиаторлардың артында дзендоны айналып өтеді. Доши өтіп бара жатқанда, әр тұрғын қолын гассоға тағзым етпестен көтереді; бұл дошалар мен өзара мойындауда отырғандарды біріктіреді.

Сема (айналмалы сопылар) биі Түркі тектес халықтарға тән, ол Анадолияға Орталық Азия көшпенділерімен бірге келіп, сопылық рәсімнен аз өзгерді (Назым, 2012: 402). Айналмалы бидің шығу тегі тарихи кезеңге дейінгі тереңдікте жоғалады. Олар табиғи түрде адам баласының жүрегінде өздігінен пайда болды. Әдетте, мерекелік және қарапайым жылдың оқиғаларына орайластырылды: егін егу және егін жинау үшін – бақыт пен тыныштық әкелу үшін күн мен жаңбыр элементтерінің хош иісімен орындалатын медиативті және жалынды би болып табылады. Айналмалы би табиғатпен, құдайлармен, адамдармен және жеке табиғатпен қарым-қатынас жасау үшін ерекше тіл болды. Өзіндік мәдениет пен ұлттық дәстүрлер әр түрлі жерлердегі музыка мен билерге өзінің қайталанбас жергілікті сүйкімділігін қосты. Бірақ әр түрлі кейіпкерлермен, әртүрлі елдердің адамдарымен би үйірмесінің құрылымы біріктіріледі. Адамдар қолдарын ұстап, би интуитивті білім арнасына бағыттау арқылы энергияны күшейтеді (Иса, 2004: 288).

Сағат тілімен қозғалыс іс-қимылды білдірсе, сағат тіліне қарсы қозғалыс – спираль арқылы бейсаналық аймаққа артқа қарай қозғалысты білдіреді. Орталық – бұл шығармашылық метаморфоз. Орталықты сипаттайтын орталық айналасындағы қозғалыс энергияны бір орталыққа бағыттайды. Бұл бақылау мен қауіпсіздік сезімін нығайтуға көмектесетін қасиетті процесс. Халықтық би мәдениетінің емдік сипаты бүкіл әлемде бейбітшілік орнатуға, адам денсаулығына және жалпы қоғамға айтарлықтай үлес қоса алады.

Барлық билердің қозғалысы өте қарапайым болып келеді, әр түрлі елдердің халық билерінің өзіндік қозғалысына, музыкаға, әдетте, ұлттық сипатта болды. Дегенмен, жүйенің дамуымен ол қазіргі заманғы және классикалық әуендерді де қамтиды.

Шеңбердің символикасы – шексіздік пен жетілудің бейнесі. Айналмалы би – бұл барлық қатысушылар бір уақытта өздерінің өміршеңдігін білдіретін өмірдің шексіз күшімен анықталатын құпия. Протоқазақтардың түсінігінде өмір – бұл қайталанатын үлкен цикл немесе шеңбер.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Айналмалы бидің әртүрлі нұсқалары барлық халықтарға белгілі. Бидің мақсаты – өзін экстаз күйіне жеткізу, осылайша шаманның көзқарасын жақындату. Денені босатқан уақытта дене

күші, ол экстатикалық тәжірибені тудыратын рухтың күшімен ауыстырылады. Адам өмірдің басқа көрінісін қабылдай бастайды, рухтармен кездеседі, қайтыс болған ата-бабаларымен кездеседі және т. б.

Шеңберде бөліну жоқ, барлық қатысушылар тең. Шеңбер оның әр мүшесінің үлесіне байланысты: әрқайсысы маңызды және барлығы жұмыс істеу үшін қажет. Сонымен, байланыс болған кезде жеке қозғалыс және қадамдардың жеке көрінісі де болады. Би атмосферасын әркім әр түрлі қабылдайды. Осылайша біз бірауыздылық бар екенін білеміз, бірақ біркелкілік емес; біз бәріміз бірдей биді білдіреміз, бірақ өзіндік ерекше жолмен сипатталады.

Сол сияқты, бірауыздылық болғанымен, өмірдегі мақсат – біркелкілік емес. Кез келген топта бір-бірімен ортақ рухқа жету және бірлік сезімі – бұл күшті тәжірибе. Біз бәріміз ішіміздегі бір жерге, ортақ жерге қол тигіздік және әрқайсымыздан өзіміздің жеке басымыздың түрлі-түсті әйнегінен өтеді. Бұл өмір биі. Қасиетті биде біз бұл бірауыздылықты сезінеміз және бұл жаһандық мағынада мүмкін екенін білеміз. Біз барлығымыз рухани мақсатты білдіретін шеңбердің ортасына қарай жүреміз – әрқайсымыз әр түрлі, бірақ ниет бірдей.

Шеңбердің өзі қарқын алады, ол біртұтас болады және бүтін бөліктердің қосындысынан үлкен болады. Қасиетті бидің мәні біз жеке тұлға ретінде билеуге мүмкіндігіміз болған кезде сезіледі. Басы енді қадамдарды немесе сызбаны есте сақтауға тырыспайды; жад денеде, ал би медитацияға айналады. Ол қозғалыс пен энергияның калейдоскопында ағып, тоқылады. Біз бәріміз үйлесімді түрде бірге жүреміз, ал қарапайым би осы үлкен бірліктің күшті көрінісіне айналады.

Біз биде біргеміз, бірақ сонымен бірге бірегейлігімізді сақтаймыз, әрқайсымыз жеке тұтастығымызды сақтай отырып, біртұтас тұтастықтың бөлігі болып табыламыз. Бұл біздің планетадағы бір-бірімізбен және Құдаймен байланысымыздың табиғаты түріндегі тікелей өрнек. Біз шеңбердегі бишілер сияқтымыз – ортақ игілік үшін бірге қозғаламыз, бірақ әркім өз рөлін атқарады. Біздің барлығымыздың өз рөліміз бар және егер біз оны мүмкіндігімізше жасамасақ, толық болмайды. Жыртылған шеңбер сынған және ағып кетпейді. Біз қозғалыстың тереңдігі мен мағынасын сезінетін дұрыс орта құру үшін бір-бірімізбен ынтымақтасуымыз керек.

Біз бәріміз бірдей билеуге тырысамыз, бірақ қозғалыс ағымы өте маңызды. Практикалық се-

бептерге байланысты бәрі бір бағытта қозғалғаны жөн; рухани деңгейде бұл бір мақсатта жұмыс істеу ниетінде көрінеді – бейбітшілік пен үйлесімділік, қуаныш пен тіршілік атмосферасын құру. Бұл би біздің өмір жолымыздың микрокосмосына айналғандай: егер біз бір-бірімізбен араласатын болсақ, онда әл-ауқат пен байланыс сезімі пайда болады; егер біз көршімізге қарсы тұрсақ немесе күрессек, онда үйлесімсіздік пен шиеленіс бар.

Бізді әрдайым баурап алатын қасиетті бидің бір аспектісі – айнадағы шағылыстың әсері. Біз сабақ бергенде, шеңбердің қарама-қарсы жағындағы адамдарға олар менің жасаған әрекеттерімді өзгертуі керек екенін ескертемін. Оларға Біз сұрағанымның керісінше істеп жатқан сияқтымыз! Бұл өмір сияқты. Сізге біреу мүлдем қарама-қарсы бағытта келе жатқан сияқты болып көрінген кезде, тағы бір рет қарап, «шеңбердің екінші жағында» дәл сол қадамдар жасап, іс жүзінде сол бағытта қозғалатындығын шешіңіз. Мүмкін олар сізге қарсы емес шығар, бірақ өмір шеңберінің басқа нүктесінде.

Қасиетті айналмалы бидің ерекшеліктері мен негізгі принциптері бидің әр қатысушысына, олардың қабілеттеріне немесе тәжірибесінің болмауына қарамастан, қарым-қатынас қуанышын беру болды:

- Қозғалыстардың қарапайымдылығы мен табиғилығы;
- Ең маңызды бөлігі көрермендерге емес, қойылым мен демонстрацияға арналған; бірге билеу – бірге сезіну және сезіну;
- «Қожайын» және «кұл», жақсы және жаман билер жоқ, барлығы ортақ қуанышқа ұмтылады;
- Әр түрлі халықтар тұрғысынан ортақ тіл, табиғатпен анықталған жалпы адам көріністері.

Айналмалы билер Қазақстан аумағында кең таралған. Дәстүрлі аң аулау билері, әскери билер америкалық үндістер сияқты дәстүрлі қоғамдарда өмір салтының маңызды аспектісін құрады және көптеген африкалық тайпалар мен халықтарға белгілі. Қазақстан аумағында сақспериод кезінде шайқастардың сәтті аяқталуын қамтамасыз ететін, әскери рухтың көтерілуін ынталандыратын әскери билер өткізілді. Әскери билер ұжымдық ерік-жігер мен күшті дамыту, ұлы істерге шабыт беру үшін қолданылды. Олар ерлік мұраттарын көзбен қалыптастырды. Бақсылардың салттық билері көшпелі түркі мәдениетінде маңызды орын алды. Олар «бақсы» деп аталды, әрине, әртүрлі емшілердің үлкен рөлін атқарды. Бақсы рухтарды басқарып, олар-

ды көмектесуге шақырды. Қасиетті мақсат үшін бақсылар билердің техникалық шеберлігіне қол жеткізуге тырысып, салттық билерді барынша мәнерлі де бейнелі орындауға тырысады.

Осылайша, бақсы өзінің жолдауының мағынасын рухтарға, би тілі арқылы жеткізуді ойлады. Эмиль Дюркгейм мен қазіргі қазақстандық мәдениеттанушы Б.Г. Нұржановтың пікірінше, салт-дәстүр дінді ығыстырды. Осы мәлімдемелерге сүйене отырып, әлемдік діндердің қай биден бұрын екендігі туралы шешім қабылдауға болады (Нұржанов, 1992:130).

Шығыс классикалық биінің сюжеттері мен мағынасының қайнар көзі – Мысыр, Үнді, Қытай және Жапон қоғамы – пұтқа табынушы құдайлар мен батырлар туралы баяндайтын мифология болды. Үнді мифологиясына сәйкес, Шива – бидің меценаты. Шива табынушының көптеген таңғажайып белгілері мен сыртқы келбеті Үнді триадасында (Брахма, Вишну және Шива – Брахманның үш беті) ол әр кезеңнің соңында әлемді құртатын Құдай (Кальпа) екендігіне байланысты. Шиваның бұл ғарыштық биі «Ананда-тандава» деп аталады, ол бақыт биін білдіреді және жаратылыс пен жойылудың ғарыштық циклдерін, сондай-ақ туылу мен өлімнің күнделікті ырғағын білдіреді. Би – мәңгілік энергияның бес негізгі көрінісінің – жаратылыс, жойылу, сақтау, құтқару және иллюзияның көркем аллегориясы. Кумерсвамидің айтуынша, Шива биі де оның бес әрекетін ұсынады: «Сришти» (жаратылыс, эволюция); «Стхити» (сақтау, қолдау); «Самхара» (жойылу, эволюция); «Тиробхава» (иллюзия); және «Ануграха» (босату, босату, рақым). Би Шива энергиясының көрінісі ретінде түсініледі.

Би мифтен бөліну арқылы оны жеңетін өнерге айналды. Бидің әлеуметтік-мәдени шеңбері, жоғарыда айтылғандай, мифологиялық рәсімдерді құрайды, онда адам құдайлық күштердің көрінісі ретінде өмірден шабыт алады және өзі оның бейнесі болады. Бидің символдық тілінің көмегімен адам Құдай күштерімен сөйлесті. Алайда, бұл рәсімдер сөздің шынайы мағынасында би өнері болған жоқ, өйткені олар ең алдымен сиқырлы сипатта болды және эстетика мен мистикаға бағытталмады, сонымен бірге өте практикалық мақсатқа ие болды: пұтқа табынушы құдайлармен байланыс, ауа-райының өзгеруін сұрау, аң аулауға сәттілік. Маңызды бастапқы билердің бірі ойын ретінде би болды.

С.Ш. Тілеубаев ойынның басталуын кландық және генетикалық би ретінде анықтайды (Аманов, Мұхамбетова, 2002:116). Ойын әрдайым

жұмыспен, сұлулықтың пайда болуымен және сұлулық сезімімен байланысты, ол қатысушыларға ләззат әкеледі, бұл би өнерінің ерекшелігі.

Нәтижелері және талқылама

Үйсін, Қаңлы, Алан бірлестіктерінің мүшесі болған Сақ тайпалары өздерінің салттық және халықтық көркемдік дәстүрлерін, оның ішінде бақсылық дәстүрлерін сақтап қалды. Ырғақтың эмоционалды мәні ежелгі қазақ бақсысының (шаман) Таяу Шығыс сопылық халық билері Дервиш-Бекташимен тәжірибесін бастауға себеп болды. Үйсіндердің мәдениеті сиқырлы элементтермен толықтырылған сақ мәдениетінен көп үлес алды. Белгілі этнограф У. Жәнібеков былай деп жазды: «Ежелгі билердің көптеген канондық формалары бізге жетпесе де, олардың сюжеттерінің бөліктері халық жадында қалды, көптеген ұрпақтардың дәстүрлі әуестігі би пластикасы мұраттарымен болды. Қазақ өнерінің бұл түрі ешқашан ым-ишарат, қимыл-қозғалыс және бидің «механикасының» белгілі бір жүйесімен шектелмеген. Фольклорды, артефактілерді, жазбаша дереккөздерді, қазақ тілінің лексикасын зерттеу би, мейлі ол бақсылық болсын, немесе ойын биі болсын, оны рухани мәдениетпен байыта отырып, ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі қазақ қоғамының бүкіл даму үдерісін сүйемелдеді деп пайымдауға негіз береді» (Жәнібеков, 1992:190).

Би қимылдарының мағынасы утилитарлық сипатта болды: ол табиғат анаға, ата-бабалардың рухына бағытталған адамдардың үміттері туралы хабарлама білдірді. Сиқырлы рәсімдер тікелей мақсаттарға ұмтылады. Өмірдің қиын кезеңдерінде, мысалы, ұзақ құрғақшылық егіннің бұзылуына әкеліп, тайпаның жойылып кетуіне қауіп төндірген кезде, сиқырлы дағдарыс рәсімі – жаңбыр биі орындалды (Акимов, 1989: 3-7). Лосевтің кейіпкерлердегі белгі туралы ойлау логикасына объектіге бастапқы және қарабайыр бағыт ретінде оралсақ, салттық билерде ым-ишара, ырғақ, қозғалыс, бет-әлпет, бет-әлпет бояуы, костюм элементтері, ауызекі дыбыстар, ән әндері белгілер ретінде қолданылған деп айта аламыз.

Дж.Фрейзер көптеген тайпаларда ұзаққа созылған құрғақшылық кезінде жаңбырдың қандай рәсімдері билермен бірге жүретіні туралы көптеген мысалдар келтіреді. Сонымен,

Оңтүстік-Шығыс Африкадағы Баронг Банту тайпасының әйелдері алты айлық құрғақшылықтан кейін жаңбырдың биін орындайды,

әдеттегі киімнің орнына шөп белдіктерін, бас киімдер мен қысқа лиана белдемшелерін киеді. Бұл пішінде олар өткір сын шығарады және ұяттан тыс әндер айтып, құдықтарды айналып өтіп, оларды кірден тазартады. Содан кейін үйге тайпаның ауа-райын басқаруға мүмкіндігі бар жаңа туған егіздермен бірге барады. Мұнда әйелдер құмыраларда туылған егіздердің анасынан су шашады. Содан кейін олар әр түрлі әдепсіз билермен айкайлап, ән айтады. Біздің ойымызша, ұжымдық бейсананың архетиптеріне негізделген символдық – арандатушылық эротикалық мінез-құлықтың бұл формасы аспанның назарын жерге де, әйелге де аударуға тырысты, бұл жанбырдың басталуына себеп болды. Еуропаның оңтүстік-шығысында, әсіресе Фессалия мен македониялық гректерде жаңбырдың пайда болуы жоғарыда сипатталған банту баронг тайпасының рәсімін еске түсіреді. Құрғақшылық кезінде сербтер қарапайым киімнің орнына шөптермен, өсімдіктермен және гүлдермен кішкентай қызды киіндіреді. Оның беті де жасыл өмірден көрпе астында жасырылды. Оған Додола есімі берілді. Қыздармен бірге ол ауылда жүреді. Шеру әр үйдің алдында тоқтады. Додола ешқашан биге айналмайды. Үй иесі оған бір шелек су құяды (Башарин, 2011: 34-35).

Сонымен, айналмалы билер мен айналмалы әлемнің өрнектері көшпелі қазақ халқы үшін архетиптік бастама ма, әлде мәдени абберрация ма?

Әлемнің қосарлануы қазақтар үшін қозғалыспен тыныштық заңы ретінде белгілі, барлық табиғи құбылыстарда байқалды. Айналасында жұлдызды аспанның қозғалысын қамтамасыз ететін қозғалмайтын нүкте – Темір қазық (*ursae Minoris*) – киіз үйдің қозғалмайтын нүктесі және қашықтықта тұрақты кестеленген жылжымалы көкжиек, барлығы бірге біртұтас ғарыш – өмір кеңістігін құрды. Отырықшы қоғамдардың көршілестік нүктесі қимылсыз болып, көшпенділердің бір демалыс нүктесінен шығысқа, екінші нүктеге батысқа қарай жылжуы олардың тұрмыс-тіршілігін қамтамасыз етіп, сол арқылы адамның үшбірлігін, бейбітшілікті, аспанның, жердің және адамның бөлінбейтіндігін түсінуі үшін жағдай жасады.

Тақырып қандай да бір заттың белгісі болды. Нысан мәдениеттің көрсеткіші болуы үшін ол практикалық және символдық талаптарға сай болуы керек. Осыған байланысты біз мәдениетті зерттеуші А. Лерой-Гуранның: «баспанаға символдық мән беру арқылы ғана адамдардың кеңістікті қалай игеретіні» туралы айтуға болады (Байбурин, 1981: 215-226).

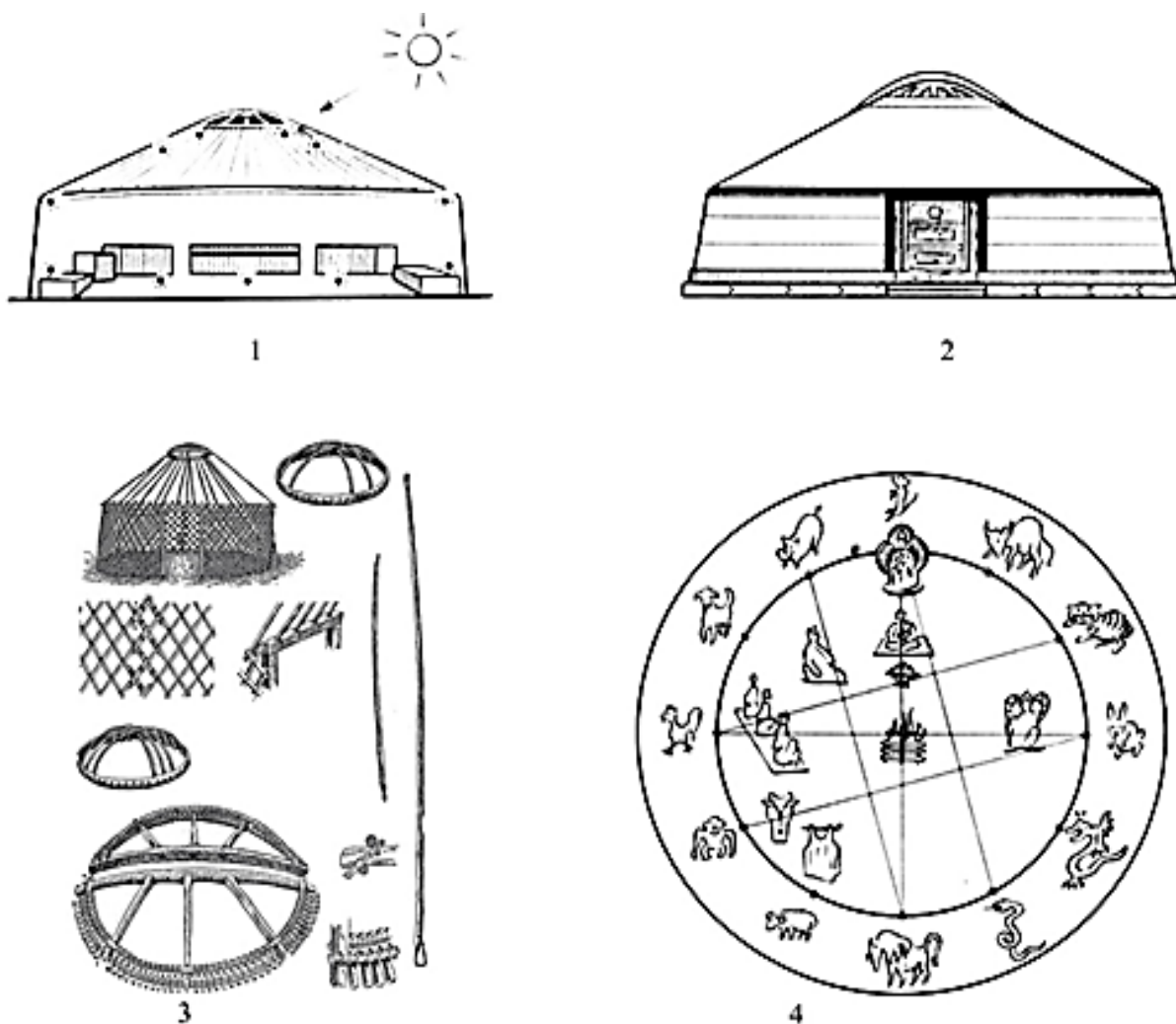
Туындының бұлжымас заңының негізі, егер бар нәрсенің негізі сфера нысанындағы ұсақ бөлшектерден тұратын болса, онда қазіргі бар болмыстың негізі сфера нысанындағы форма болып табылса, онда киіз үй – сфераның жартысы, осы форманың бірінші бөлігі. Киіз үйге кіретін және шығатын әрбір адам ғажайып, шексіз әлеммен байланысты. Осы дүниенің жартысы сияқты, киіз үй де кереге, уық, шаңырақ арқылы жасалған керемет күмбездің формасын білдірсе, киіз үй де көгілдір күмбез туралы түсінік қалыптастырса, киіз үй де әлемді жарату үлгісі туралы түсінік қалыптастырған (Марғұлан, 1964: 23).

Қазақ үйі коммуникациялық нышандарға толы. Шаңырақ – бірнеше күлдіреумен бекітілген айналмалы ағаш. Үйдің ағаш қаңқасы киізбен жабылған. Қазақ үйіндегі киіз жабынның көлемі де, атауы да әртүрлі. Көмейді жабатын төменгі жақ киізі жалпы деп аталады, көмейді жабатын киіз үзік-үзік деп аталады. Ұзын тоқылған шиге тігілген киіз үйдің есігін жабу үшін қолданылады. Қазақ тілінде «Шаңырағың биік болсын!», «Шаңырақ көтерді», «Шаңырағы ортасына құлады» және т.б. бұл қазақтардың отбасы ұғымы шаңырақ ұғымымен тығыз байланысты екенін дәлелдейді. Біз тіпті синоним сөз ретінде қолданыла беретінін көреміз. Шаңырақтың қасиетті мағынасын киіз үйдің негізгі элементі ретінде түсінетін адам отбасының қазақтар үшін қаншалықты құнды және қасиетті екенін біледі (1-сурет).

Қазақтың киіз кілемдерінде қазба жұмыстары кезінде табылған төрт құлақ, шеңбер, қола пластиналардағы жануарлардың түрлі бейнелері кездеседі. Шеңбер – от пен аспан денелерінің, жоғарғы Иеміздің, адам өмірін қорғаушының символы. Төрт құлақ – күннің символы. Күн мен Ай – қазақтардың желгі құдайлары. Көшпенділер өмірінде жылқылар ерекше орын алады. Олар ең жақсы атты құрбан ету арқылы оның тұяғы бар бас сүйегі шеру кезінде белге байланған. Бұл рәсім жауынгерді өлімнен құтқарады деп сенді. Сондықтан әдемі силуэттердің суреттерін кілемдер мен өрімдерден жиі көруге болады (Борбасова, Альджанова, 2015: 108-116). Шаңырақтың шеңберге айналуы да қазақтардың көне идеяларымен байланысты болуы мүмкін. Шеңбер, біріншіден, шексіз қозғалыстың символы, екіншіден, аспан денелері. Үйде, Заңда және қоғамда күннің жан-жақты бейнесі болады. Өйткені, күн – қазақтардың ең көне сенімдерінің бірі. Күн – бақыт, Күннің шығуы – қуаныш, күн сәулесі – құтқару. Бұл күн табиғаттың қатал

сиқырының қаһарынан құтқарады. Суықтың жылуы, суықтың еруі, жер анаға жан бітіруші де күн болып табылады. Мүмкін, бұл ошақ басында отырған қазақ қарттары шаңыраққа карап, өздерін осы күнге арнайтынын білдіреді. Шаңырақтың айналмалы ағашы туғын деп аталады. Кресттер тоғанның тесіктеріне бірнеше жерде орналастырылған. Шеңбер – бұл көк аспанның бейнесі, жерді қоршап тұрған кеңістік. Түн көк теректің (өмір ағашы) бұтақтары болады. Осыған байланысты қазақтарда аңыз бар: «Терек – бұл өмір ағашы, сондықтан Жер бетіндегі барлық

адамдардың жаны осы ағаштың жапырақтарын белгілейді. Жер бетіндегі адамдардың бірі қайтыс болды, ал екіншісі дүниеге келеді. Дәл солай, бір терек парағы үзіледі, ал басқасы өсіп шығады, яғни, бір адам қайтыс болған кезде, көк терек бір жапырағын да жоғалтады. Жапырақ – бұл өмір ағашымен қоректенетін қайтыс болған адамның жаны. Алынған жапырақ (әлемнен оралған адамның жаны) басқа парақпен байланыста болған кезде, осы жапырақтың жанының жер иесінің құлағы бұралып қалады (Борбасова, Альджанова, 2015: 108-116).

1-сурет – Қазақ үйі (киіз үй) – әлеммен коммуникация моделі

Қазақ киіз үйінің бейнесі: 1) ішкі құрылымы; 2) сыртқы түрі; 3) бөлшектері;

4) қазақ күнтізбесі: жануарлардың 12 жылдық циклі (Борбасова, Альджанова, 2015: 108-116).

Қорытынды және тұжырымдама

Ең ежелгі салттық билер өте қарапайым болды, олар ғаламның мәңгілік архетиптерін біл-

дірді: шеңбер, шаршы, спираль, сызық, нүкте. Жеке өмірдің немесе тайпалық өмірдің әр оқиғасы жеке кеңістіктегі ғарыштық процестердің көрінісі ретінде түсінілді. Адам денесі – бұл

ғарыштық күштердің өзі арқылы көрінуінің тірі түрі. Ғарыштық принципті қозғалыс арқылы жүзеге асыру. Әлеуметтік және салтанатты билердің арасында ешқандай айырмашылық болған жоқ – адамдардың ойлауы «діни» болды, бірақ бүкіл мәдениет пен өмір салты жалпыға ортақ жерде қалғанын орынды көрсетті.

Мәдениеттің символдық формасы ретінде бидің генезисі сиқырлы рәсімдермен байланысты болды, онда ол ұжымдық сананы білдіру және табиғат рухтарымен қарым-қатынас жасау құралы ретінде қолданылды. Анимизм және

гилозоизм сияқты мифологиялық дүниетаным – табиғатта бар нәрсені тірі деп тану, антропоморфизм – адами қасиеттердің табиғатқа берілуі, социоморфизм – табиғат сипаттамаларының қоғамға берілуі салттық билердің тілінде көрініс тапты. Жанды табиғаттың реттілігі би құрылысында көрініс тапты, көрінетін және көрінбейтін әлемдер бір-біріне біріктірілді. Қозғалыстардың, қимылдардың, позалардың, мимиканың, дененің немесе киімнің сәйкес түсінің мағынасы әлемнің мифологиялық бейнесімен тікелей байланысты болды.

Әдебиеттер

- Акимушкин О. (1989). Сопылық бауырластық: проблемалардың күрделі түйіні. Тримингемде, Дж. с., Исламдағы сопылық бұйрықтар. – София. 3-7 б.
- Аманов Б.Ж., Мұхамбетова А.И. (2002). Қазақтың дәстүрлі музыкасы және жиырмасыншы ғасыр. – Алматы: Дайк Пресс. 116 б.
- Аязбекова С.С. (1999). Музыка әлемі: уақыт – мәдениет – этнос. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Философия және саясаттану институты. – 174 б.
- Байбурин А.К. (1981). Б.Н. Путиловтағы заттар мен мифологияның семиотикалық мәртебесі: материалдық мәдениет және мифология. 3-том. – Алматы: Ғылым. 215-226 б.
- Башарин П.В. (2011). Дінтану, 1 (4), 34-45 б.
- Борбасова К.М., Альджанова Н.К. (2015). Қазақ киіз үйінің этнотандық жүйесі. Қазақ киіз үйінің Жаршысы. // “Философия” Сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саяси ғылымдар сериясы, 53 (4), 108-116 б. <https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/173/174>.
- Иса А.К. (2004). Сопылықтың ақиқаты. – Мәскеу: Ансар. – 288-б.
- Жәнібеков О. (1992). Керуен уақыты. – Алматы: Жазушы. – 190 б.
- Жұмабаева А., Божбанбаев Б., Тургенбаева А., Аубакир А., Жаңабаев К. (2018). Қоршаған ортаның рөлі: түркі халықтарының тарихындағы Жібек жолы // Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар журналы, 34(85), 523-550 б.
- Марғұлан Ә. (1964). Қазақ киіз үйі және оның жабдықтары. – Мәскеу: Ғылым. – 23 б.
- Назым, С.М. (2012). Мейірімділік мұхиттары. Жүрек айнасын жылтырату. – Мәскеу: Старклайт. – 402 б.
- Насыров И.Р. (2007). Ислам мистицизмінің (сопылық) мәні туралы // Дінтану, 1(4), 37-43 б.
- Нұржанов Б.Ғ. (1992). Мәдениеттану: дәрістер курсы. – Алматы: Ғылым. – 130 б.
- Нұрланова К. (1994). Адам және әлем: қазақтың ұлттық идеясы. – Алматы: Қаржыгер. – 48 б.
- Хисматулин А.А. (2008). [[Суфизм]]. – Санкт-Петербург: Петербург Шығыстану. – 192 б.

References

- Akimushkin O. (1989). Sopylyk bauyrlyastyk: problemalaryñ күрделі түйіні. Trimingemde, Dzh. s., Islamdary sopylyk бұйрықтар (3-7 better). Sofiya.
- Amanov B. Zh. Mұhambetova A. i. (2002). Қазақтың дәстүрлі muzykasy zhәне zhiyrmasynshy ғасыр (116 bet). Almaty: Dajk Press.
- Ayazbekova S.S. (1999). Muzyka әlemi: uақыт-Мәдениет-etnos (174-bet). Almaty: Қазақстан Respublikasy Bilim zhәне ғылым Ministriliginің Filosofiya zhәне sayasattanu instituty.
- Bajburin A. K. (1981). B. N. Putilovtary zattar men mifologiyanyñ semiotikalық мәртебесі (Red.), materialдық мәдениет zhәне mifologiya (3-tom, 215-226 better). Fylym.
- Basharin P. V. (2011). Dintanu, 1 (4), 34-45.
- Borbasova k. m. zhәне Al'dzhanova N. K. (2015). Қазақ киіз үйінің этнотандық zhyjesi Қазақ киіз үйінің ZHarshysy. «Filosofiya» Seriyasy. Mәdeniettanu seriyasy. Sayasi ғылымдар seriyasy, 53 (4), b.108-116. <https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/173/174>.
- Isa A.K. (2004). Sopylyktyñ ақиқаты (288-bet). Mәскеu: Ansar.
- ZHәnibekov O. (1992). Keruen uақыty (190 bet). Almaty: ZHазushy.
- ZHұmabaeva A., Bozhbanbaev B., Turgenbaeva A., Aubakir A. zhәне ZHаңabaev k. (2018). Қоршаған ортаның рөлі: түркі халықтарының тарихындағы ZHібек zholy. Gumanitarlyқ zhәне әлеуметтік ғылымдар zhurnalы, 34(85), 523-550.
- Marғұlan Ә. (1964). Қазақ киіз үйі zhәне оның zhabdyqtary (23-bet). Mәскеu: Fylym.
- Nazym, S.M. (2012). Mejirimdilik mұhittary. ZHүрек ajnasyn zhylytратu (402 bet). Mәскеu: Starklajt.
- Nasyrov I. R. (2007). Islam misticizminің (sopylyk) мәні туралы. Dintanu, 1(4), 37-43.
- Nұrzhанov B.Ғ. (1992). Mәdeniettanu: дәrister kursy (130 bet). Almaty: Fylym.
- Nұrlanova K. (1994). Adam zhәне әlem: қазақтың ұлттық ideyasy (48-bet). Almaty: Қарzhyгер.
- Hismatulın A. A. (2008). [[Sufizm]] (192-bet). Sankt-Peterburg: Peterburg SHығыстанu.

Романизированный список литературы должен выглядеть в следующем виде: автор(-ы) (транслитерация – <http://www.translit.ru>) → (год в круглых скобках) → название статьи в транслитерированном варианте [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках], название русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название – если есть), выходные данные с обозначениями на английском языке.